

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Mamluk metalwork fittings in their artistic and architectural context

Mols, L.E.M.

Citation

Mols, L. E. M. (2006, October 24). *Mamluk metalwork fittings in their artistic and architectural context*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4954>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4954>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Samenvatting

Mamelukse metalen objecten in hun artistieke en architectonische context

Het doel van deze dissertatie is een tot nu toe vrijwel genegeerde categorie van Mamelukse metalen objecten, namelijk gedecoreerde deuren, deurkloppers, traliewerk vensters en luiken, te presenteren en hun ontwikkeling tijdens de Mamelukse periode te schetsen. Tot nu toe is deze categorie objecten veronachtzaamd, hetgeen vreemd is gezien de grote belangstelling in de Islamitische kunst voor de bestudering van Mamelukse metalen voorwerpen zoals versierd vaatwerk, lampen, opbergdozen voor Korans, juwelen en wapenuitrustingen. De voorkeur voor bestudering van zulke draagbare objecten heeft zeker te maken met de toegankelijkheid van grote aantallen voorwerpen die bewaard zijn gebleven en bestudeerd kunnen worden in museum collecties. In het geval van gedecoreerde deuren en traliewerk vensters ligt dat anders: het materiaal is verspreid over talloze gebouwen in met name Cairo, Damascus, Aleppo, Jeruzalem, Hebron en Tripoli, waar de omstandigheden om de objecten te onderzoeken niet altijd ideaal zijn. Bestudering van decoratieve metalen deuren en traliewerk vensters levert echter nieuwe zienswijzen op: het heeft niet alleen een uitbreiding van de kennis van Mameluks metaalwerk tot gevolg, maar biedt ook inzichten in de architectuur van de Mamelukken waar deze categorie van metalen objecten in functioneerde.

De Mamelukken waren een dynastie van militaire slaven die heersten in Egypte en Syrië van 1250 tot 1517. Oorspronkelijk deden zij dienst als lijfwacht van de laatste Ayyubiden heersers. De Mamelukken werden op jonge leeftijd gerekruteerd uit gebieden ten noorden en oosten van de Zwarte Zee, vanwaar ze naar Cairo werden gebracht om als bekeerlingen tot de islam, naast hun militaire training, onderwezen te worden in diverse facetten van de Islam, de Arabische taal en bestuur. Zij konden beschikken over publieke fondsen die zij naar hartelust onderbrachten in religieuze stichtingen, de zogenaamde *awqāf*. Hun voorkeur voor het oprichten van gebouwen van religieuze aard was niet alleen een uitdrukking van hun sterk Islamitische bewustzijn, maar had ook politieke, sociale, en symbolische redenen. Als stichters en bestuurders van religieuze stichtingen versterkten de Mamelukken zo hun banden met diverse segmenten van de maatschappij. Zij creëerden relaties met het religieuze etablissement door hun begunstiging van moskeeën en *madrasas* waar islamitische geestelijken werk vonden, en door het aanstellen van hen gunstig gestemde stafleden in de *ṣūfī*-kloosters waarmee de Mamelukken invloed verwierven onder de plaatselijke bevolking. Verder bestendigden deze religieuze stichtingen de naam van de opdrachtgever zowel tijdens zijn leven als na zijn dood terwijl de opdrachtgever tegelijkertijd in het onderhoud van zijn familieleden kon voorzien door hen in deze instituten in dienst te nemen. Dit laatste was van belang, aangezien de kinderen van de Mamelukken, de *awlād al-nās*, niet van hun vaders konden erven en andere privileges ontbeerden. Op een symbolisch niveau benadrukte de omvang van de monumentale gebouwen en de overdaad van de materialen en ornamenten, waarmee deze gebouwen versierd waren, de glorie van de elite.

De bouwdrift van de Mamelukken stimuleerde de ontwikkeling van vele kunstnijverheidsvormen, waarbij het ambacht van metaalbewerking duidelijk zichtbaar is door de aanwezigheid van rijkelijk versierde metalen deuren, traliewerk vensters en luiken in de gevel. In het geval van deuren en luiken gaat het om metaalbeslag dat is bevestigd op een houten drager. Onderzoek naar deze specifieke categorie van metaalkunst geeft de unieke mogelijkheid om metalen objecten te bestuderen in hun oorspronkelijke omgeving. Het is daarom niet alleen mogelijk om de technische en stilistische ontwikkeling van dit soort voorwerpen te volgen in steden als Cairo, Damascus, Aleppo en Jeruzalem en die onderling te vergelijken, maar ook kan de aandacht uitgaan naar de eventuele uitwisseling van designs en decoratieve elementen, gebruikt op deze artefacten en op de directe bouwomgeving. Deze context is bijna geheel verloren voor draagbare objecten, waarvan het specifieke gebruik in de religieuze en seculiere architectuur ons voor het grootste gedeelte ontgaat.

Aan de basis van deze studie staan metalen deuren, deurkloppers, roosters en luiken die nog steeds functioneren binnen de omgeving waarvoor ze oorspronkelijk zijn gemaakt. Deze objecten worden aangevuld met voorwerpen die op een bepaald moment zijn overgebracht naar musea. Daarnaast geven literaire bronnen zoals topografische werken, kronieken en verslagen van reizigers uit de Mamelukse periode aanvullende informatie, vooral op het vlak van het ambacht van metaalbewerking en de verschillende centra van metaalkunst. Gedetailleerde beschrijvingen van Mamelukse objecten, voorwerpen uit Mekka en Medina uitgezonderd, zijn over het algemeen afwezig in zulke historische teksten, hetgeen niet hoeft te verbazen aangezien dit type bronnen niet geschreven werd vanuit een kunsthistorisch oogpunt. De beschrijvingen van gebouwen en hun ornamenten in *waqf* documenten zijn daarentegen soms wel nuttig: sommige bevatten informatie over het gebruikte materiaal, de techniek en het ontwerp van deuren of roosters die nu verloren zijn.

Om de unieke positie van Mameluks metalen deuren, deurkloppers en roosters te verduidelijken wordt in Hoofdstuk 1 ingegaan op drie andere tradities van dit soort metalen objecten die gelijktijdig met, of iets voorafgaand aan, die van de Mamelukken bestonden. Een inventarisatie van het overgeleverde materiaal laat zien dat de hoeveelheid bewaard gebleven Mamelukse metalen deuren en traliewerk vele malen groter is dan die welke aanwezig zijn in Spanje en Marokko enerzijds, en in de Jazīra en Iran anderzijds. Aangezien het merendeel van de objecten in de oostelijke regio bovendien uit zijn oorspronkelijke omgeving is gehaald en bewaard is in musea, is het meestal onmogelijk om de visuele relatie van een object tot het gebouw waarin het functioneerde vast te stellen. Dit verlies van de context in combinatie met de veel kleinere aantallen overgebleven objecten kan deels worden verklaard door verwoestingen aangericht door vijandelijke invallen, bijvoorbeeld de plundering door de Mongolen van de stad Mosul, vermaard om zijn verfijnde traditie van metaalbewerking, in 1259. Een andere verklaring ligt in de verplaatsing en daarmee de discontinuïteit van de culturele hoofdsteden onder de Mongolen en de Timuriden, waardoor de bloei van deze centra in de kiem werd gesmoord. In de politieke en culturele Mamelukse centra zoals Cairo, Damascus en Jerusalem, bestond daarentegen wel zo'n continuïteit: de politieke elite investeerde constant in bouwactiviteiten. Dit stimuleerde niet alleen de productie van metaalwerk benodigd voor deze gebouwen, maar had ook een voortdurende aanwezigheid van ambachtslieden ten gevolg, die hun kennis en ervaring doorgaven aan hun leerlingen.

In Hoofdstuk 2 staan de ontwerpen, de decoratiemotieven en de toegepaste technieken van Mamelukse metalen deuren, deurkloppers, roosters en luiken centraal. Op basis van hun ontwerp kan elk van

deze soort voorwerpen onderverdeeld worden in een beperkt aantal types. Zo vinden we onder de groep Mamelukse deuren vier types: het sterpatroon type, het medaillon type, het panelen type en het metalen banden type. Hoezeer deze types ook qua ontwerp van elkaar verschillen, toch delen ze onderling bepaalde esthetische karakteristieken. Ten eerste ligt de nadruk niet zozeer op de vorm van de objecten maar vooral op de oppervlakte versiering. De metaalbewerker kozen hierbij voor ontwerpen, gebaseerd op strakke geometrische vormen, zoals cirkels en rechthoeken die opgevuld werden met sterpatronen, arabesken, of inscripties. Een tweede karakteristiek die veelvuldig terugkeert is de ritmische herhaling van kleine identieke units zoals sterren, veelhoeken en ranken, waarmee het idee van oneindigheid wordt gesuggereerd. Een ander opvallend terugkerend kenmerk zijn inscripties: al vroeg in de Mamelukse periode vormt epigrafie een belangrijk onderdeel van de versiering op dit type metaalwerk. Dit is niet alleen zichtbaar doordat inscripties al in de 13de eeuw een – duidelijk zichtbare – standaard positie krijgen toebedeeld op deuren maar ook doordat de voorkeur wordt gegeven aan het leesbare *naskh*-schrift, hetgeen het belang dat wordt gehecht aan de boodschap verder onderschrijft. Het is opvallend dat hoewel het merendeel van de hier bestudeerde objecten afkomstig is uit religieuze gebouwen, de meest voorkomende tekst op dit type Mamelukse metalen voorwerpen bestaat uit de namen en titels van de opdrachtgever.

Wanneer de ontwikkeling van de vier bovengenoemde categorieën van metalen objecten wordt gevolgd, wordt duidelijk dat veel van de gebruikte ontwerpen en decoratieve patronen gedurende de gehele Mamelukse periode worden gebruikt. Het duiden van Mamelukse metalen deuren en roosters als archaisch doet het ambacht echter tekort. Binnen de standaardisering van ontwerpen en technieken was er wel degelijk ruimte voor experiment: naast de introductie van nieuwe types – zoals de medaillon deur en een type deurklopper – die niet waren overgenomen van voorgaande tradities, toont een aantal objecten de individualiteit van de metaalbewerker in de toepassing van bijvoorbeeld een nieuwe techniek of speelsheid met betrekking tot de kalligrafie. Niettegenstaande zulke individuele uitingen, wordt deze categorie van Mamelukse metalen objecten overwegend gekenmerkt door het vasthouden aan een typisch Mamelukse stijl, een stijl die identificeerbaar was als die van de heersende elite. Een verklaring voor deze conservatieve instelling is de bouwdrift van de Mamelukse elite die naast meer dan 2000 publieke en religieuze gebouwen ook opdracht heeft gegeven voor de bouw van talloze woonhuizen. Gezien de grote vraag naar bouwelementen is het daarom niet verwonderlijk dat metaalbewerker enerzijds hun toevlucht namen tot technieken zoals gieten die een snelle vermenigvuldiging van objecten mogelijk maakten en anderzijds bestaande designs kopieerden, zodat er geen tijd verloren ging aan tijdrovende ontwerpen. Daarnaast is het vasthouden aan een duidelijk herkenbare stijl wellicht doelbewust geweest om de identificatie te bewerkstelligen van het gebouw met de lijn van Mamelukse heersers, zijn voorgangers en zijn opvolgers.

In Hoofdstuk 3 wordt duidelijk dat wat betreft de gebruikte technieken en ontwerpen, Mamelukse metalen deuren, deurkloppers en traliewerk een sterke overeenkomst vertonen met voorgaande tradities. Metaalbewerker konden op eenvoudige wijze inspiratie opdoen in hun directe omgeving aangezien dit soort pré-Mamelukse metalen objecten geïnstalleerd waren in religieuze gebouwen in Cairo, Damascus en Aleppo die publiek en dus vrij toegankelijk waren voor zowel ambachtslieden als opdrachtgevers. Nieuwe ideeën arriveerden vermoedelijk ook met rondtrekkende metaalbewerker, vooral die afkomstig uit Mosul, een stad vermaard om zijn metaalbewerking in de eerste helft van de 13de eeuw. Daarnaast stimuleerde de samenstelling van Mamelukse steden met hun grote groepen van ambachtslieden die dicht op elkaar werkten de onderlinge uitwisseling van ideeën. Hoezeer de Mamelukse metaalbewerker zich ook bewust waren van

het werk van hun voorgangers, toch namen zij echter niet hun toevlucht tot het letterlijk kopiëren van alleen bestaande designs. Zo verdeelden ze de basis componenten van een ontwerp op nieuwe wijze, waarbij harmonie en symmetrie, en liefde voor oppervlakte versiering, speciaal die van de kalligrafie, de uitgangspunten waren. Ook ontwikkelden zij hun ambacht verder door technieken en ornamenten te gebruiken die waren ontwikkeld op kleine draagbare metalen objecten. Zo werd de techniek van het inleggen van messing met goud en zilver, gangbaar op kleine metalen voorwerpen, overgedragen op de gigantische oppervlaktes van deuren. Verder werden ook ornamenten zoals lotusbloemen, vlechtpatronen en radiale inscripties, geïntroduceerd en veelgebruikt op kleine ingelegde metalen objecten, overgenomen. Daarnaast vonden de metaalbewerkers inspiratie in gelijksoortige objecten vervaardigd in andere materialen, zoals roosters gedecoreerd met sterpatronen uitgevoerd in stucwerk of hout die metaalbewerkers inspireerden tot het vervaardigen van eenzelfde soort patronen voor metalen traliewerk vensters. De Mamelukken inspireerden op hun beurt Ottomaanse metaalbewerkers in steden als Cairo, Damascus en Aleppo, hoewel de laatste het zwaartepunt verlegden van fraai gedecoreerde metalen deuren naar de ontwikkeling van traliewerk vensters. Dit is niet verwonderlijk gezien het feit dat het favoriete bouwwerk van de Ottomanen in Cairo een combinatie van een publieke fontein met een daarboven gelegen Koranschool was, de zogenaamde *sabīl-kuttāb*, waarvan de gevel werd gedomineerd door drie grote traliewerk vensters. De invloed van het Mamelukse ambacht van metaalbewerking was ook na de Ottomanen nog niet uitgespeeld. Een herwaardering van de Mamelukse stijl aan het einde van de 19de eeuw, gestimuleerd door Europeanen met liefde voor Arabische kunst, zette een sterke heropleving van deurkloppers met een typisch Mamelukse signatuur in.

De directe bouwkundige omgeving van metalen deuren, traliewerk vensters en luiken en de wisselwerking tussen het metaalwerk en de architectuur vormt het onderwerp van Hoofdstuk 4. In het algemeen geldt dat de installatie en het gebruik van metalen deuren en roosters in zowel de gevel als in het interieur van religieuze gebouwen, vrij toegankelijk voor iedereen, maakt dat ze zichtbaarder en toegankelijker zijn dan de metalen objecten die in het privé-bezit van de elite waren. Hoewel deze publieke uitstalling hun zichtbaarheid verhoogde is er ook een keerzijde aan hun montage in gebouwen: ze moesten wedijveren met een grote variëteit aan andere patronen uitgevoerd in verschillende materialen die ook deel uitmaakten van hetzelfde gebouw. Wat was begonnen als een uniek object in de handen van de metaalbewerker werd onvermijdelijk een onderdeel van een veel grotere structurele entiteit. De Mamelukken maakten wel een duidelijke keuze bij hun installatie in gebouwen: ze creëerden een duidelijk hiërarchie onder de deuren door de meest uitbundig gedecoreerde deur in de gevel te plaatsen, terwijl minder geornamenteerde objecten naar de binnenzijde van een gebouw werden verdreven. De keuze om de mooiste deur in de gevel te plaatsen is een duidelijke toespeling op de weelde die in de rest van het gebouw was gespendeerd en het reflecteert tegelijkertijd de sterke externe focus van Mamelukse architectuur in het algemeen.

De vraag komt op in hoeverre de deuren, deurkloppers en de roosters op elkaar en de directe omgeving waren afgestemd? De afwezigheid van een wederzijdse relatie tussen de metalen objecten onderling wordt het best geïllustreerd wanneer de band tussen objecten die dezelfde ruimte delen, namelijk deuren en deurkloppers, wordt bekeken. Dan wordt duidelijk dat in de meerderheid van de gevallen het design en de decoratie van deurkloppers zich onafhankelijk van die van de deuren waarop ze bevestigd zijn ontwikkelden. Eenzelfde patroon is zichtbaar bij een vergelijking van de decoratieve elementen op de

metalen objecten en die welke zijn toegepast op hun directe omgeving: overeenkomsten in de gebruikte patronen blijken van een algemene aard te zijn en gaan niet verder dan het terugkerend gebruik van inscripties, medaillons, of sterpatronen. Metalen deuren, traliewerk en deurkloppers werden dus ontworpen als unieke en complete artefacten, onafhankelijk van de context waarin ze dienden. Dat de verschillende onderdelen en materialen gebruikt in de façade van een Mameluks gebouw wel een soort van eenheid uitstralen kan worden gezien als een reflectie van de drang van Mamelukse ambachtslieden zich te houden aan een Mameluks idioom van decoratiepatronen.

Hoofdstuk 5 is gewijd aan de uitoefening van het ambacht, waarbij de aandacht uitgaat naar de verschillende materialen die werden gebruikt en de streken waaruit ze werden geïmporteerd, de organisatievorm van groepen specialisten en de ontwikkeling van het ambacht gedurende de Mamelukse periode. Wat betreft de organisatie van groepen metaalbewerkers, worden in de geschreven bronnen verschillende specialisaties binnen het ambacht van metaalbewerking onderscheiden, zoals gieten, smeden, vergulden, en inleggen met goud en zilver. Daarnaast maken de bronnen duidelijk dat er binnen steden als Cairo, Damascus en Aleppo speciale markten waren voor de fabricage en verkoop van bepaalde producten of materialen, zoals de markt van de lansmakers, de markt van de goudsmeden, de markt van de makers van harnassen etc. Bewijs dat het maken van dit type metalen objecten een apart, gespecialiseerd metier was binnen het ambacht van metaalbewerking ontbreekt in de bronnen. Ook de voorwerpen zelf tonen een verband tussen deuren, roosters, en deurkloppers enerzijds en draagbare objecten zoals vaatwerk, lampen, en Korandozen anderzijds. Niet alleen zijn er duidelijke overeenkomsten in de technieken en decoratieve patronen tussen de verschillende soorten objecten te ontwaren, maar de onderlinge band wordt ook bevestigd door een metaalbewerker als Muḥammad b. al-Zayn, die objecten signeerde in beide categorieën. Het is waarschijnlijk dat de uitwisseling van ideeën bevorderd werd doordat in een en dezelfde werkplaats verschillende metaalbewerkers verantwoordelijk waren voor een divers assortiment van objecten, zowel draagbare artefacten alsmede objecten die een vast onderdeel gingen uitmaken van een bouwstructuur. Ondanks de monumentale omvang van deuren (de grootste is hoger dan zeven meter) en roosters, konden deze objecten gemakkelijk worden vervaardigd in kleine werkplaatsen, aangezien ze waren opgebouwd uit kleine individuele componenten, zoals de repetitieve geometrische plaatjes die de sterpatronen op deuren vormden of de bollen en spijlen waarmee traliewerk was opgebouwd. De uiteindelijke assemblage van al deze elementen kon, in het geval dat een werkplaats onvoldoende ruimte bood, ook buiten plaatsvinden.

Deuren, traliewerk vensters en luiken werden overwegend lokaal gefabriceerd en gebruikt: er was een continue behoefte aan dit type objecten en de benodigde vaardigheden waren in de grote Mamlukse steden zeker voorhanden. Toch was er ook sprake van een uitwisseling tussen de verschillende steden. Een groep metaalbewerkers uit Aleppo werd in de laat 15de eeuw naar Damascus gehaald om de deuren in de grote Umayyaden moskee te restaureren, terwijl in dezelfde periode metaalbewerkers vanuit Cairo naar Medina werden gestuurd om grote delen van het mausoleum van de Profeet Muḥammad te herbouwen. Daarnaast toonden opdrachtgevers hun bereidheid om objecten van uitzonderlijk grootte of virtuoze techniek elders te laten fabriceren en dan te laten vervoeren over grote afstanden, zoals valt af te leiden door een met goud en zilver ingelegde deur die in Damascus werd gemaakt maar in de *madrasa* van Sultan Ḥasan in Cairo geïnstalleerd alsmede het enorme traliewerk dat in Cairo was vervaardigd voor het mausoleum van de Profeet in Medina.

Hoewel de omvang van de industrie van dit type metalen objecten zijn weerga niet kent in welke andere contemporaine islamitische dynastie dan ook, is een aanzienlijk deel van de voorwerpen verloren gegaan. Het verlies aan objecten bemoeilijkt de studie aanzienlijk, vooral in Damascus, Jeruzalem, en Aleppo waar het aantal bewaard gebleven objecten relatief zo klein is door invasies van buitenaf en interne strijd tussen de Mamelukse amirs onderling, dat een analyse van de ontwikkeling van het metier gedurende de Mamelukse periode daar niet mogelijk blijkt. In Cairo is het wel mogelijk verschillende stadia te onderscheiden, zoals een formatieve periode tot aan het begin van de 14de eeuw waarna een periode van bloei volgt. Een dieptepunt is zichtbaar in de vroeg 15de eeuw door de reductie van kwantiteit, de restrictie van de locaties van metalen deuren en het ontbreken van experimenten, hetgeen duidelijk gerelateerd is aan de algehele malaise die toen heerste. In de laat 15de eeuw is er dan opnieuw een opleving: deze moet worden gezien als uitkomst van de persoonlijke inzet en investering van de Sultans Qāitbāy en al-Ghūrī die verschillende kunstvormen, waaronder metaalwerk, nieuw leven inbliezen.

Tot slot wordt in het catalogusgedeelte van mijn proefschrift aandacht gegeven aan elke *in situ* gevonden deur, deure klopper, rooster en met metaal beslagen luik. Van ieder object wordt kort gerefereerd naar vindplaats, materiaal, afmetingen en techniek, waarna in detail het ontwerp, de decoratiepatronen en de staat van het voorwerp worden beschreven. Dit wordt gevolgd door eventueel commentaar en een verwijzing naar de literatuur waarin een object eerder is besproken of geïllustreerd. In de tekst wordt verwezen naar de toegevoegde foto's die in een katern aan het eind van het proefschrift zijn toegevoegd.